

ҚАЗАҚСТАН
ТАРИХЫ
ТУРАЛЫ МОҢҒОЛ
ДЕРЕКТЕМЕЛЕРІ

II
ТОМ

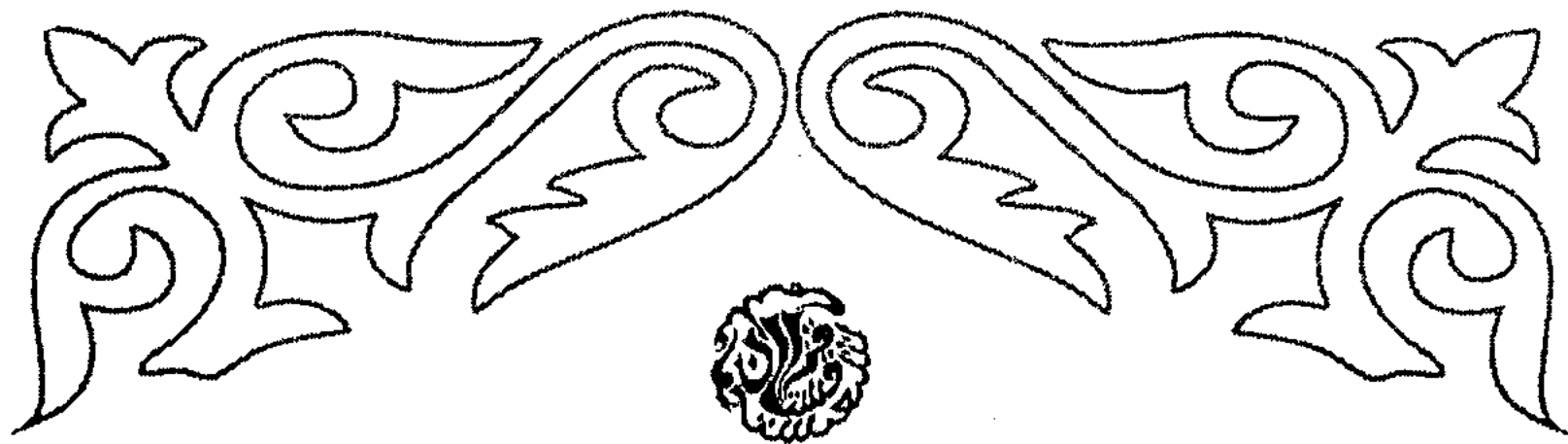

МӘДЕНИ МҰРА

**“МӘДЕНИ МҰРА”
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ПРЕЗИДЕНТІ
НҰРСҰЛТАН ӘБІШҰЛЫ НАЗАРБАЕВТЫҢ
БАСТАМАСЫ БОЙЫНША
ТАЛДАП-БЕЛГІЛЕНДІ**

**“МӘДЕНИ МҰРА”
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ
КІТАП СЕРИЯЛАРЫ
БАС РЕДАКЦИЯСЫНЫҢ АЛҚАСЫ:**

Тасмағамбетов И. Н. (бас редактор)
Тәжин М. М. (бас редактордың орынбасары)
Тәуекел С. Т. (жауапты хатшы)
Әбділдин Ж. М.
Әбусейітова М. Қ.
Әуезов М. М.
Байпақов К. М.
Зиманов С. З.
Кәлетаев Д. А.
Кекілбаев Ә.
Кенжеғозин М. Б.
Қасқабасов С. А.
Қойгелдиев М. Қ.
Қосыбаев Е. М.
Құл-Мұхаммед М. А.
Мағауин М. М.
Мәмбеев С. А.
Нұрпейісов Ә. К.
Нысанбаев Ә. Н.
Рахмадиев Е. Р.
Сұлтанов Қ. С.
Сүлейменов О. О.
Хұсайынов К. Ш.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРАЛІГІ
Р. Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ

МӘДЕНИ МҮРА

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ТУРАЛЫ МОҢҒОЛ
ДЕРЕКТЕМЕЛЕРІ**

**II
ТОМ**

**ЛУБСАНДАНЗАН.
ЕЖЕЛГІ ХАНДАР НЕГІЗІН
САЛҒАН ТӨРЕЛІК
ЖОСЫҒЫНЫҢ ТУЫҒДЫЛАРЫН
ҚҰРАСТЫРЫП, ТҮЙІНДЕГЕН
АЛТЫН ТОБЧЫ
(АЛТЫН ТҮЙІН) ДЕМЕК-ДҮР**

Алматы
“Дайк-Пресс” 2005

**“МӘДЕНИ МҰРА”
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ
ШЫҒЫСТАНУ СЕКЦИЯСЫ:**

**Әбусейітова М. Қ. (төрайым)
Момынов Ә. Қ. (төрайымның орынбасары),
Медерова Д. Е. (жауапты хатшы),
Еженханұлы Б., Базылхан Н., Нұрманова А. Ш.**

**Көне моңғол тілінде XVII ғасырда жазылып,
1926 жылы табылған түпнұсқадан
қазақ тіліне аударған және түсіндірмелерін жасаған
Ж. Хамай**

Ғылыми редакторы Н. Базылхан

© Хамай Ж., аударма, 2005
© “Дайк-Пресс” баспасы, 2005

044

Ғылыми редактордан

Шығыстануда әсіресе оның түріктану және моңғолтану салаларын бір-бірінен бөліп қарауға болмайды, өйткені олардың тарихы ортақ, тілі төркіндес, этномәдениеті желілес, киіз туырлықты көшпелі болмысы бір. Демек, түрік-моңғол тектес этностардың тарихын ғылыми тұрғыдан зерттегенде бұл екі саланың зерттемелері бір арнаға келіп тоғысады.

Моңғол тілінде жазылған тарихи шығармаларды, құнды шежірелерді қазақ тіліне аударудың, соның негізінде салыстырмалы зерттеу жүргізудің тарихи-деректанулық зерттеулер үшін маңыздылығы зор. Моңғолдардың тарихи жазбаларында “Алтан товч” (Алтын тобчы) деп қысқартып атайтын бірнеше туынды бар:

- Qad-un ündüsün quriyangyui Altan tobči (Хаадын үндсэн хураангуй алтан товч — “Қағандардың негізгі қысқаша Алтын тобчы”¹ (1628-жылдары жазылған);

- Lubsangdanžan. Erten-ü qad-un ündüsüleksen törü yosun-u žokial-i tobčilan quriyausan Altan tobči kemekü oručibai (Лубсанданзан. “Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан

¹ Qad-un ündüsün quriyangyui altan tobči // Monumenta Mongolica: tomus II. Эх бичгийн судалгаа. Тэргүүн дэвтэр. Галиглаж, үгийн хэлхээг үйлдэн, эх бичгийн судалгаа хийсэн Ш. Чоймаа. Улаанбаатар, 2002. 332, — 7 талд.

алтан товч хэмээх оршовой — Лубсанданзан. “Ежелгі хандар негізін салған төрелік жосығының туындыларын құрастырып түйіндеген Алтын тобчы демек-дүр”² (XVII ғасырда жазылған);

• **Altan tobči** Мэргэн гэгээн Лувсандамбажалцан “Алтан товч” Мерген гегеннің³ “Алтын тобчы” (1765 ж. жазылған).

Осы орайда Лубсанданзанның “Ежелгі хандар негізін салған төрелік жосығының туындыларын құрастырып түйіндеген Алтын тобчы демек-дүр” тарихи шығармасының Қазақстан тарихына қатысы туралы қысқаша айта кеткен жөн. Бұл еңбектің XIII—XVII ғасырлардағы Орталық Азиядағы байырғы көшпелілердің тарихи шежірелік дәстүрі бойынша Шыңғыс қағаннан бастап, Моңғол ұлысының Халқа, Жоңғария болып екіге бөлініп келгенге дейінгі тарихын толықтай қамтыған құнды шығарма екендігі даусыз. Онда Қазақстан мен Орталық Азияның тарихына байланысты мол деректер қамтылған, кей тұстарында “Моңғолдың құпия шежіресінде” және т. б. тарихи туындыларда кездесе бермейтін тың деректер де бар. Осыған қарап-ақ түрік-моңғол тектес тайпалардың ортақ болмысы мен жалпы ортақ тарихы жайында мағлұматтар мол екенін аңғаруға болады.

Осы тарихи шығарманы көне моңғол тіліндегі түпнұсқасының факсимилесі бойынша қазіргі қазақ тіліне аударып, оған түсіндірмелер берген — моңғолтанушы-аудармашы Жүкел Хамай. Оның бұдан бұрын да республикалық баспасөз беттерінде моңғол тілінде хатталынған бірнеше тарихи туындының аудармасын жариялаған тәжірибелі маман екендігі белгілі.

Жүкел Хамай аталмыш тарихи туындыны қазақ тіліне аударуда негізгі түпнұсқа ретінде 1990 жылы Моңғолияның Ұланбатыр қаласында басылып шығарылған “Лубсанданзан. “Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан

² Ғылыми айналымда “Лу. Алтын тобчы” деп қысқартылып аталады.

³ Геген — діни атак, моңғолша “гэгээн” — сәуле, жарық. Буддалық діни кітаптарға жүйрік, білікті адамға беріледі. Бұл атау қазіргі қазақ тілінде жер атауы есебінде “Кеген” деп айтылады.

алтан товч хэмээх оршовой”, Улсын хэвлэлийн газар, Улаанбаатар, 1990 он, — 178 хуудас” атты басылымды негізге алған. Өйткені, бұл осы кітаптың Моңғолияда табылған түпнұсқасының бірден-бір фотокөшірмесі. Көне моңғол әрпімен жазылған аталмыш түпнұсқаны аудармашы зерделеп, ой елегінен өткізе отырып, көңілге қонымды аудармасын жасаған.

Түпнұсқадағы әр бет сайын кездесетін буддалық діни, тарихи, этномәдени және т. б. күрделі есім атауларының түсіндірмелерін толық аударып берген. Мұның өзі оқырмандарға шығарманың кейбір түсініксіз тұстарын ұғынуға мүмкіндік береді.

“Лу. Алтын тобчының” түпнұсқасының мәтіні қарасөзбен, өлең, шумақ, мақал-мәтелдер, өсиеттер секілді әдеби тілмен, тарихи оқиғаларды баяндайтын тұстары ықшам сөйлемдермен өрнектелген. Аудармашы түпнұсқаның осындай ерекшелік сипаттарын қазақ оқырманына мән-мағыналық бояу-реңкін жоғалтпай жеткізуге көп күш салған. Аударма сәтті жасалған, туындының түпнұсқасынан оқығандай әсер аласыз, өйткені, аударма тарих қойнауындағы сол дәуірдің тіршілік-тынысын, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын, сөйлеу мәнерін жеткізе білген.

Аталмыш тарихи туындының аудармасы ғылыми, әрі танымдық талаптарға сай келеді, оның тарихи-лингвистикалық қыр-сыры толық ескерілген, көне моңғол тіліндегі мәтіннің тілдік ерекшелігі мен мағыналық мәнін қазақ тілінде ұғынықты етіп жеткізумен бірге ғылыми негіздеріне айырықша мән берілгендігін атап өткен жөн.

Н. Базылхан

Аудармашыдан

“Мәдени мұра” мемлекеттік бағдарламасы аясында бұл тарихи туындыны көне моңғол тілінен қазақ тіліне аудару көзделген еді. Кітапта XIII—XVII ғасырларда Орталық Азияда өмір сүрген түрік, моңғол тектес көшпелі тайпалар жайында құнды деректер мол.

Туындының толық аталуы: Lubsangdanžan. “Erten-ú qad-un úndúsúlegsen törú yosun-u žokial-i tobčilan quriyaγsan Altan tobči kemekú oγučibai” (Лубсанданзан. “Ежелгі хандар негізін салған төрелік жосығының туындыларын құрастырып, түйіндеген Алтын тобчы (алтын түйін) демек-дүр”). Қолжазбаның мәтіні 354 бет, 177 парақтан тұрады. Мәтін көне моңғол тілінде хатталынған. Қолжазба көне моңғол жазуымен қытай қағазына қара сиямен біркелкі түрде анық жазылған.

Аталмыш қолжазбаны 1926 жылы Моңғол Халық Республикасының “Ұлыстың дәстүр (шежіре) жазбасы қоғамының” (Улсын Судар бичгийн хүрээлэн) алғашқы басшысы Жамьян гүң⁴ қазіргі Моңғолия, Дорнод аймағының иеншебү руының тәйжісі⁵ Дарь деген адамның жеке мұрағатынан тауып алады. Дарь тәйжінің ата-бабалары XVII ғасырдың қиын-қыстау кезеңінде Цахардан (қазіргі ҚХР, Ішкі Моңғолия) Халқаға (Моңғолияға) қоныс аударған екен. Жамьян гүң жылнамаларды жинақтаушы есебінде көне жылнамалардың құндылығын жақсы білген. Сөйтіп, ол Дарь тәйжіні осы жылнаманы Моңғолия ғылым

⁴ Гүң — Манжұр-Цин үкіметінің ең жоғарғы төрт лауазымның төртіншісі.

⁵ Тәйжі — моң.: тайж — Моңғолияда Шыңғыс қаған ұрпақтарын осылай атаған.

комитетінің кітап қорына өткізуге көндірген. Жамьян гүң бұл туындыны 1937 жылы көне моңғол жазуымен екі кітапша етіп, Ұланбатыр қаласында тұңғыш рет жарыққа шығарған⁶.

Зерттеуші ғалымдар бұл туындының атауын қысқартып “Лу. Алтын тобчы” дейді. Өйткені, бұдан басқа да бірнеше көне нұсқалар бар. Олар: “Хураангуй Алтан товч” (Қысқартылған алтын тобчы), “Мэргэн гэгэний алтан товч” (Білгір гегеннің алтын тобчысы).

“Лу. Алтын тобчының” өте сирек кездесетін туынды екенін және ғылыми құндылығын Б. Я. Владимирцов, П. Пеллио, Ц. Жамцарано, С. А. Козин секілді әйгілі моңғолтанушы ғалымдар жоғары бағалап, оны зерттеу ісінің негізін қалады.

Бұлардың қатарында академик Б. Ринчен 1934 жылы “Лу. Алтын тобчының” өлеңдерін топтап, “Моңғолдың тіл-әдебиетін жақсарту бағдарының әңгімесі” журналының жетінші санына шығарады. Бұл ескерткіш мұраны көптеген елдердің моңғолтанушы ғалымдары зерттеп, өз тілдеріне аударып, ғылыми түсіндірмелерін жасады⁷.

“Лу. Алтын тобчы” туындысын ғылыми зерттеу жұмыстарының ішіндегі ең қомақтысы орыс ғалымы Н. П. Шастинаның ғылыми

⁶ П. Пеллиоға Жамьян гүң өз қолымен көшірмесін жасап, Парижге жіберген. Ол көшірме қазірде Парижде Ұлттық кітапхананың Моңғол қорында (№ 131) сақтаулы. Осыдан кейін тағы бірнеше фотокөшірмесі жасалынды. Оның біреуі Ресей Шығыстану институтының Санкт-Петербург бөлімшесінде. Осылайша ұзақ уақыт бойы Цахар ақсүйектерінің қолында сақталған тарихи туынды — “Лу. Алтын тобчы” жылнамасы ғылыми айналымға енген еді.

⁷ Жамцарано Ц. Монгольские летописи XVII в. М.-Л., 1936. С. 79—120; Mostaert A. Critical introduction. Ном: Cleaves W. Altan Tobči. A Brief History of the Mongols by Lob Zan Tan-jin Cambridge Massachusetts, 1952; Heissing W. Die Familien und Kirchengeschichtsschreibung ber Mongolen. Т. I. Wiesbaden 1959. С. 50—75; Шастина Н. П. Летопись XVII в. Алтан тобчи / Лубсанданзан. Алтан тобчи (“Золотое сказание”). Перевод с монгольского, введение, комментарии и приложения Н. П. Шестиной. М., 1973. С. 11—46; Бира Ш. Монгольская историография XIII—XVII вв. М., 1978. С. 226—241; Цойж. Удиртгал. Алтан товч (көне моңғол әрпімен жазылған). Хөх хот, 1984; Лубсанданзан “Эртен-ү кад-үн үндэслүгсән төрү йосүн-ұ жокиол-і тобчилон құрийағсан Алтан тобчы көмәкү оршыбай” УБ, 1990 (Түпнұсқаның фотокөшірмесі, алғы сөзін жазған Ш. Бира); Лубсанданзан “Алтан товч”, УБ, 1990 (кириллицамен басылған, көлемі 191 бет. Қазіргі моңғол тіліне аударып, соңғы сөзін жазған Ц. Шагдар).

аудармасы мен зерттеулері болып табылады. Ол 1937 жылы Ұланбатыр қаласында басылған “Лу. Алтын тобчының” алғашқы басылымы мен түпнұсқаның фотокөшірмесін салыстыра зерттеп, Ұланбатыр басылымындағы қателіктерді анықтады, түпнұсқаны фотокөшірме арқылы орыс тіліне толық аударып, алғы сөз, түсіндірмелері мен жер-су, адам аттарының жеке тізімін жасап, 1973 жылы Мәскеуде жарыққа шығарды.

Сонымен қатар М. Н. Орловская “Лу. Алтын тобчыны” лексикологиялық тұрғыдан арнайы зерттеп, 1984 жылы Мәскеуден “Язык Алтан тобчи” деген жеке монография шығарды.

АҚШ-тың Гарвард университеті Ұланбатырда басылған алғашқы басылымнан фотокөшірме жасап, 1952 жылы қайтадан басып шығарды. Сондай-ақ, Ішкі Моңғолияның “Халық” баспасы “Лу. Алтын тобчыны” 1984 жылы Гарвард басылымын негіз етіп, Хөх-хот қаласында жарыққа шығарды. Аталмыш басылымның алғы сөзін жазған ғалым Цойж: “Ұланбатыр басылымында сөз, әріп қателіктері ұшырасады. Дегенмен, мемлекеттің өз ішінде және шет елдерде бұл басылым “Лу. Алтын тобчының” бірден-бір нұсқасы ретінде пайдаланылып келеді. Мұнда баспа қателігі көп болса да, оны көрген сайын дүние жүзінің моңғолтанушы ғалымдары “Лу. Алтын тобчының” негізгі нұсқасы — Жамьян гүңнің тауып алып келген “Лу. Алтын тобчысы” қандай болды екен деген ойға қалады” деген тұжырым айтады.

1937 жылғы басылымдағы қателіктер түзетілгенімен, 1990 жылы жарық көрген Ұланбатыр басылымында да кейбір қателіктер қайталанғанына түпнұсқамен салыстыру барысында көз жеткіздік. Түпнұсқаға сөз қосқан, кейбір атаулар мен сөздерді, тіпті тұтастай сөйлемдерді қалдырып кеткен, адам аттарын өзгертіп жіберген, қысқаша айтқанда, осындай өрескел қателіктер 1990 жылғы басылымда жиі кездеседі.

Австрия ғалымы Игор де Рахевилз “Лу. Алтын тобчының” қол көшірмесін Ұланбатыр басылымымен салыстыра отырып, көптеген қателіктердің кеткенін, кейбір тұстарында сөз, сөйлемдердің бір-біріне ұқсамайтынын анықтаған.

Американың моңғолтанушы ғалымы Ф. Загчид-шешен “Моңғолдың құпия шежіресі” мен “Лу. Алтын тобчы” екеуін салыстыра зерттеген. Ол “Лу. Алтын тобчыдағы” “Құпия шежіремен” ұқсас тұстарының барлығы қытай әрпімен жазылған “Юань ча би ши”-дің көшірмесі дегенді жоққа шығарып, “Лу. Алтын тобчы” көне ұйғыр-моңғол жазуымен жазылған “Құпия шежірені” толықтырушы дара нұсқа деген дәлелді пікір айтқан. Сонымен қатар ол “Лу. Алтын тобчыны” қытай тіліне аударып, жарыққа шығарады.

С. А. Козин мен П. Пеллионың “Құпия шежірені” зерттеу, аудару жұмысына “Лу. Алтын тобчыда” мазмұндық тұрғыдан қайталанған тұстарын пайдаланып келгендігі және екі шығарманың ұқсастығын мұқият қадағалап, мән бергендігі тегін болмаса керек. Бұл жөнінде С. А. Козин “Құпия шежірені” аударған тәржімесінің алғы сөзінде жеке тоқталып, “Лу. Алтын тобчы” мен “Құпия шежіренің” ұқсас тұстарын латын әрпіне түсіріп, аударма жұмысының соңына қоса жариялаған⁸.

Ф. Загчид-шешен “Лу. Алтын тобчыдағы” “Құпия шежіреге” ұқсас тұстары көне ұйғыр-моңғол әрпіндегі нұсқадан алынған деген ұсыныс айтып, келешекте мұны арнайы зерттеу қажет деп атап көрсетеді.

Біз “Лу. Алтын тобчы” мен Қадырғали Жалайырдың “Жылнамалар жинағын” салыстыра қараған кезде “Құпия шежіреден” басқа соған ұқсас тағы бір кітаптың көне моңғол тілінде кең таралғандығын аңғардық. “Жылнамалар жинағындағы” көне моңғол атаулары мен сөз, сөз тіркестерінің және тарихи оқиға желісінің ұқсастығы осындай ойға жетелейді.

“Лу. Алтын тобчыда” “Құпия шежіренің” 12 тарауынан 6-шы тарауының соңы, 7, 8-тараулары толығымен қамтылған. Демек, “Құпия шежіреде” жоқ тарихи оқиғаларды толықтыратын қызықты деректер “Лу. Алтын тобчыда” аз кездеспейді. Мысалы, “Қоталаны хан болдырды”, “Қадағанды тәйжі болдырды” деген

⁸ Козин С. А. Сокровенное сказание. Параллельные тексты Altan tobči nova. М.-Л., 1941. С. 321–397.

деректердегі “Қадағанды тәйжі болдырды” деген тұсы “Құпия шежіреде” келтірілмейді⁹.

Абай Құнанбайұлы, Шоқан Уәлиханов және Әлкей Марғұланның қазақтың шығу тегі мен көне шежіресін таратқан тұста келтіретін дәйекті пікірлерінің дерегі аталмыш туындыда қамтылған.

Қазақ халқының құрамындағы жалайыр, керей, найман, уақ, қоңырат, меркіт, адай және т. б. ру-тайпалардың ортағасырлық тарихының жазба дерегін, сол тұстағы салт-дәстүр ерекшеліктерін, әдет-ғұрыптарын осы туынды арқылы саралай аламыз. “Лу. Алтын тобчының” өзге жазбалардан ерекшеленетін тағы бір артықшылығы көне түрік-моңғол сөздік қорының біршамасын сақтап қалғандығы деуге болады.

Айталық, осыдан төрт ғасыр бұрын жазылған бұл шығарманың тілі, сөз, сөз тіркестері ежелгі моңғол тіл ерекшеліктеріне сәйкес құрылғандықтан, қазіргі моңғол тілінің сөз бітімінен бөлек, тіпті қазақ тілінің сөз құрылымына бір табан жақын деуге әбден болады. Сондықтан кейбір көне сөздер, сөз тіркестері, жеке атаулар жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Түпнұсқа мәтінінде көне түрік тілдері мен қазіргі қазақ тілінің сөз қолданысындағы көптеген сөздер кезігетіні қызығушылық тудырады. Мысалы, “ұқұт, ұлы тақ, тәңір, ердене, тана, күлік, ақта, құла, құба, күрең, түсер, тарқы, шөке, кереге, құт, қасақ, бауыршы, жұлде, енші...” деген және басқа да көптеген сөздер мен сөз тіркестері кездеседі. Бұл сөздердің көбі қазіргі моңғол тілінде қолданылмайды. Ал, олар қазіргі қазақ тілінде өз мағынасымен сақталынған. Демек, бұл дәлелдер “Лу. Алтын тобчының” тілін қазіргі қазақ тілімен салыстыра зерттеудің маңызы зор екендігін аңғартады.

Ж. Хамай

⁹ “Лу. Алтын тобчы”. УБ., 1990. 190—191-бб.

Қысқартулар тізімі

- **Т. Н.** — түпнұсқа: Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан алтан товч хэмээх оршовой. Улсын хэвлэлийн газар. УБ., 1990. 178.

- **Қ. м. АТ** — қазіргі моңғол тіліндегі Алтан тобчы, толық атауы: Лубсанданзан. Алтан товч. Улсын хэвлэлийн газар, Улаанбаатар, 1990. 192. Хэвлэлд бэлтгэсэн Ц. Шагдар.

- **“Золотое сказание”** — Лубсан Данзан. Алтан тобчи (Золотое сказание). Перевод с монгольского, введение, комментарии и приложения Н. П. Шестиной. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1973. 438 с.

- **МҚШ–1990** — Монголын нууц товчоо, УБ., 1990. 255 (көне моңғол тілінен қазіргі моңғол тіліне аударған акад. Ц. Дамдинсүрэн).

- **МҚШ–2003** — Моңғолдың құпия шежіресі, толық атауы: “Монголын нууц товчоо” “Мөнхийн үсэг” ХХК-ний “Болор судар” хэвлэлийн газраас әрхлэн хэвлэв. УБ., 2003. 192 (көне моңғол тілінен қазіргі моңғол тіліне аударған Ц. Дамдинсүрэн).

- **Амар А. МТТ** — Амар А. Монголын товч түүх. Улсын хэвлэлийн газар, УБ., 1989.

- **Субашид** — Эрдэнийн сан субашид. Улсын Хэвлэлийн Газар. УБ., 1990.

- **Чаган шешен. Е. т.** — Чаган шешен. Ердени тобчы. УБ., 1927.

- **Гаадамба Ш. МНТСЗА** — толық атауы: Ш. Гаадамба Монголын нууц товчооны суддалын зарим асуудал. Улсын хэвлэлийн газар, УБ., 1990.

- **Қашқари М. ТС** — Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі. Алматы: Хант, 1997.
- **“Монгол бичгийн хадмал толь”** — Чой. Лувсанжав, Го. Гантогтох, Боржигин. Дармабала, “Монгол бичгийн хадмал толь” Монгол бичиг хэвлэлийн хүрээ. УБ.: Анхны хэвлэл, 1992. 350.
- **Цойж. АТ** — Soyiji. Altan tobci. Koke qota, 1984. 672 (көне моңғол жазуымен).
- **Базылхан Б. Салыстырмалы-тарихи грамматика** — Базылхан Б. “Қазақ және моңғол тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасы”. Алматы, 1999. 165 б.
- **Рашид-ад-Дин. Шежірелер жинағы** — Рашид-ад-Дин Сборник летописей. М.-Л., 1952. Т. I. Кн. 1.
- **Базылхан Б. МКТ** — Базылхан Б. Монгол — казах толь, УБ, 1984.
- **Владимирцов Б. Я. Общественный строй** — Владимирцов Б. Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Л., 1934.
- **Козин С. А.** — Козин С. А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием Mongyol — in Niyuca tobciyan Юань чао би ши. Монгольский обыденный изборник. Т. I. Введение в изучение памятника, перевод, текст, глоссарии. М.-Л., 1941.
- **Ковалевский О. М.** — Ковалевский О. М. Монгольско-русско-французский словарь. Т. I-III. Казань, 1844—1849.
- **Дулам С. МДЗД** — Дулам С. Монгол домог зүйн дүр., УБ.: Улсын хэвлэлийн газар, 1989.
- **Жамцарано Ц. Культ Чингиса** — Жамцарано Ц. Культ Чингисов в Ордосе. М., 1961.
- **Я. Цэвэлдің сөздігі** — Цэвэл Я. Монгол хэлний товч тайлбар толь. УБ.: Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын Шинжлэх Ухааны Академи Хэл зохиолын Хүрээлэн, 1966.
- **Нацагдорж Ш. ЧХЦ** — Нацагдорж Ш. Чингис хааны цадиг. УБ., 1991.

• **МСЗА** — *Studia Mongolia*. “Монгол судлалын зарим асуудал”. УБ.: ШУАХ, 1965.

• **Марко Поло. Орчлонгийн элдэв сонин** — *Марко Поло. Орчлонгийн элдэв сонин (Аяны тэмдэглэл)*. УБ., 1987.

• **Қадырғали. Жылнамалар жинағы** — *Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның “Жылнамалар жинағы”*. Алматы: Қазақ университеті, 1991.

• **БНМАУ-н түүх, 1966** — Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын түүх. Т. I. II. III. УБ., 1966.

• **БНМАУ-ын түүх, 1972** — Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын түүх. УБ., 1972.

• **Пэрлээ Х.** — *Пэрлээ Х. Нууц товчоонд гардаг газар, зарим нэрийг хайж олсон нь*. УБ.: БНМАУ Шинжлэх Ухаан, Дээд Боловсролын Хүрээлэн, 1958.

• [] — аудармашыдан толықтыру ретінде берілген қосымша сөз.

• **Т. н. т.** — түпнұсқадағы түсіндірме (глосса).

• **(1-а...)** — түпнұсқа беттерінің реті.

• **моң.** — моңғол тілінде

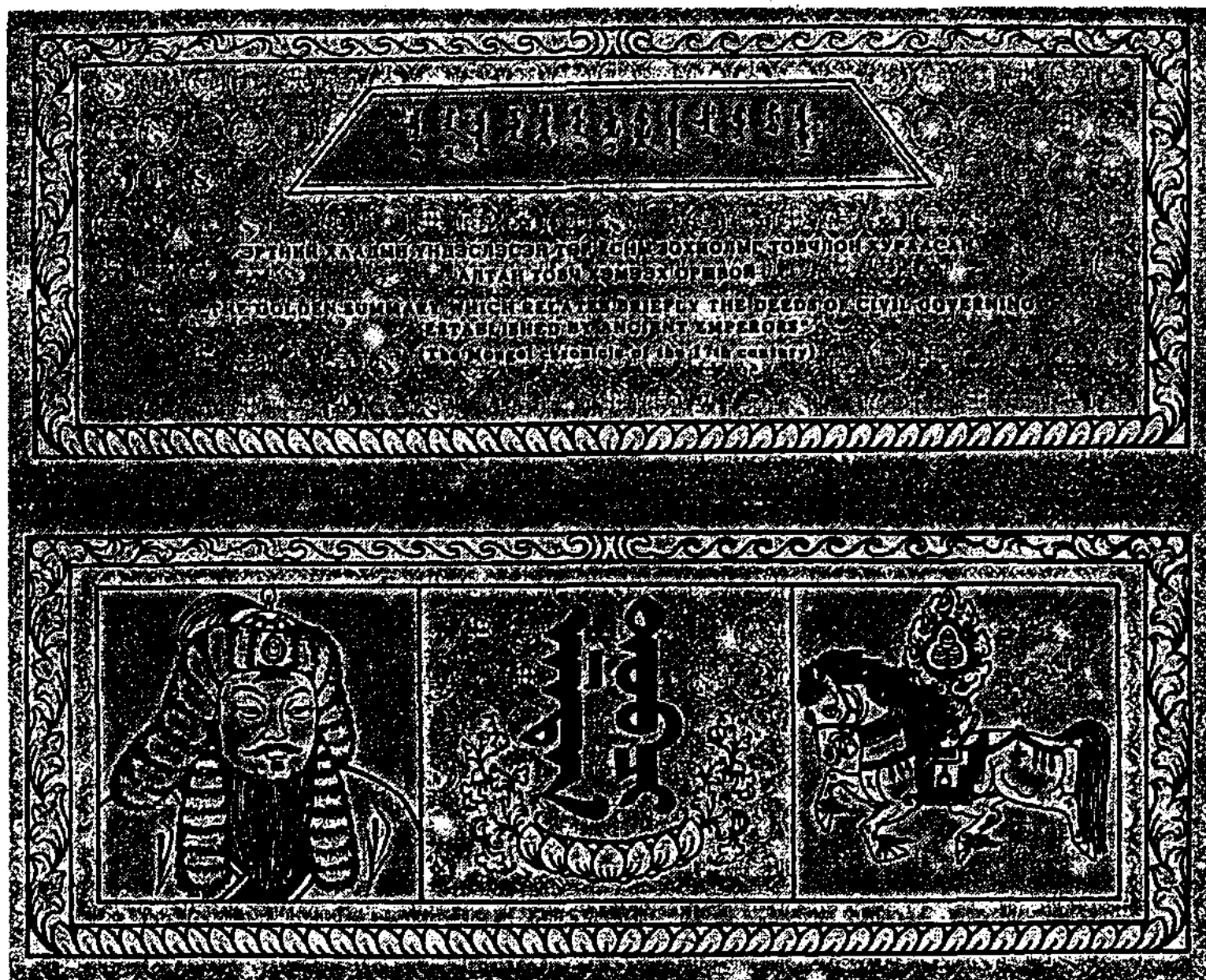
• **санскр.** — санскрит тілінде

• **тиб.** — тибет тілінде

Алтын денемді тынық етсем,
Алып төрім уыстан кетер.
Тұла бойымды тынық етсем,
Тұтас ұлысым сандалып кетер.

Алтын денем қажыса, қажысын
Алып төрім уыстан кетпесін!
Тұла бойым шалдықса, шалдықсын,
Тұтас ұлысым шашылып кетпесін!..

Шыңғыс қаған

(1-a)¹⁰

ЛУБСАНДАНЗАН

ЕЖЕЛГІ ХАНДАР НЕГІЗІН САЛҒАН ТӨРЕЛІК ЖОСЫҒЫНЫҢ ТУЫНДЫЛАРЫН ҚҰРАСТЫРЫП, ТҮЙІНДЕГЕН АЛТЫН ТОБЧЫ (АЛТЫН ТҮЙІН¹¹) ДЕМЕК-ДҮР

¹⁰ Түпнұсқа беттерінің ретін осылай белгілейтін боламыз. Сонымен қатар түсіндірме берілген сөздер көне моңғол тілінің түпнұсқа қалпында латын әріптерімен беріліп отыр.

¹¹ Altan tobči – “Алтын топшы”, “Алтын түйін”. Тобчы – топшы (сұңқардың топшысы, сұңқардың қанатының түйіні), “үгийн товч” – “сөздің түйіні” немесе “алтын сөздің асықтай түйіні” – “Алтын түйін” деген сөз.

(1-6) *Уба субасди сиддам!*¹²

Қайта жаратылған бодисун¹³ тектілер мен данагөй ұлы хандардың түп-тегі Үнді, Тибеттен¹⁴ негізделгенін азды-көпті жиып, әңгіме етейін! Бұл дүниедегі¹⁵ адамзат пен жан-жануарларды тұтастыра әрекет еттіру үшін Ори бұрқанның¹⁶ әмірімен Мақа Самадидің¹⁷ қалың жұртқа мәртебелі¹⁸ қаған деп әйгіленуі былай болыпты:

¹² Uva suvasti śiddam – санскр. діни дұға. Исламдағы “Бисми-л-лаһи” дегенмен ұқсас қолданыс. Ц. Шагдар мұны қазіргі моңғол тіліне “Эх болсон хамаг амьтан амгалан болтугай” – “Жаратылған барша жан-жануарлар тыныштықта болғай!” деген мағынада аударған (Қ. м. АТ, 7-б.).

¹³ Bodysun – санскр. “керемет жаратылыс иелерінің атаулары (“Золотое сказание”. С. 49.).

¹⁴ Tibet, tībūt – Махмұт Қашқаридің сөздігінде: “Түбүт түрік елінде тұратын бір қауым... Түбүттер Сәбит есімді бір адамның балалары. Бұл Иемендік бір адам, сол жерде біреуді өлтіріп, қорқып қашып, кемемен Шыңға жеткен. “Тибет” өлкесі оған ұнап, сол жерде мекендеп қалып қойған. Кейін ұрпағы көбейіп, түрік топырағынан мың бес жүз фарсах жер алған. Бұл жердің аумағы шығысында Шыңға, батысында Кашмирге, солтүстігінде Ұйғыр елдеріне, оңтүстігінде Үнді мұхитына шектескен. Олардың тілінде араб сөздері бар. Ананы – “ұма”, атаны – “аба” дейді” – деп жазылған (Қашқари М. ТС. 1-том. 412-б.).

Абай Құнанбайұлының “Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы” деп аталатын еңбегінде: “...һәммаға мәлім, әуелде адам балалары бұл күнгі орындарына екі жақтан толқынып келгендігі: бірі – Үндістан тарапынан, ол жақтан келген жұрттардың көбі білімді жұрт болып, ертерек ғылымға үйір болып, қайдан шыққандарын білгендер...”, деп суреттеледі (Абай Құнанбаев. Екі томдық шығармалар жинағы. II том. Аудармалар мен қарасөздер. Алматы, 1986. 165 б.).

¹⁵ Orçilang – санскр. Бұл дүние, жалған дүние деген мағына береді. Orçilang – орыс тілінде “чувственный, материальный” деген мағыналы санскрит атауы. Sansara orçilan – “түгел ғаламның” деп те қолданылады.

¹⁶ Ori buṛṇa – санскр. Жаратушы Бурхан. Дара жаратушы, Жалғыз жаратушы. Орыс тіліндегі аудармада “Великий Будда” деп қолданған (“Золотое сказание”. С. 49.).

¹⁷ Mañju śid – санскр. Будда аңызындағы Үндістанның (жаратылыстың) ең алғашқы қағанның атауы. Ақыл-ойдың тәңірі деген мағына беретін атау (“Субашид”, 23-б.).

¹⁸ Olana örgüdegsen – көпке көтерілген, көпке көтерткен. Тура мағынасы “қалың ел хан көтерген” деген сөз.

Ерте сол шақта [дәуірде] жамбутивтің¹⁹ адамдары қайта жаратылатын²⁰, дианның²¹ тағамын жеген, денелерінен сәуле шашатын, риди²² құбылысымен аспанды шарлайтын, шексіз ұзақ жасайтын. Сол кезде солардың ішінен кейбір тәтті құмарлары жерден шыққан бал дәмді, ақ түсті, “Арасанның нәрі”²³ деп аталатын дәнді жеп денелеріндегі сәулелері өшіп, қараңғылық басқандықтан, жалпы жандылардың қалауына²⁴ тәңірдің ұлы — Ай мен Күн²⁵ ғарышта пайда болып, төрт құрлықты шуаққа бөлейді.

Содан кейін сол дәнді аз жегендер жақсы түсті, көп жегендер жаман түсті болып, “менің түсім жақсы, сенің түсім жаман!” деп бірін-бірі мазақ еткендіктен, сол дән де құрып кетеді.

¹⁹ Jambutiib — (моң. Jambutib, jambuling; тиб. санскр. Jambu dwipa) сөз түбірі санскрит тілінің “Jambudwipa” атауынан шыққан. “jambu” бидайдың дәні тектес үш бұрыш бейнелі құрлық деген мағынаны білдіреді. Әуелде Үндістан түбегінің атауы болған. Кейіннен будда діні мен философиялық шығармаларда ғалам деген мағына беретін болған (*Дулам С. МДЗД. 169-б.*)

²⁰ Kūmūn-anu qubilju tōgūiū — Буддизмнің наным бойынша адам баласы жасаған іс-әрекет, тағдырына байланысты қайтадан жаратылып, жақсы ниеттері жырғаулы ғұмыр кешіп, арам ниеттері тағдырдың қиындығын тартады (*Очирбатын Дашбалбар. Бурханы мәлмий. УБ., 1990. 30—45-бб.*)

²¹ Dian-a — санскр. Сенімі берік сопы. Қазақ тіліндегі “диуана” сөзіне ұқсас келеді.

²² Ridi — санскр. (діни) Аспан тәңірінің бір атауы. “Ragid tangiri” деген атау Абай Құнанбайұлының қарасөзінде де кездеседі (*Абай Құнанбаев. Екі томдық шығармалар жинағы. II том. Аудармалар мен қарасөздер. Алматы, 1986. 165-б.*)

²³ Raṣian cīte — санскр. Жаратушы арасаны.

²⁴ Yegünkei amitan-u jāiaṣabar — (діни) жалпы жаратылыстың тағдыр қалауы дегенді білдіреді. Ерекшелігі жанды жаратылысты “амитан” — “жануарлар” деп емес, “аминтан” — “жаны барлар” деп, жанды мен жансыздың аражігін ажыратып берген (*Чаган шешен. Е. т. 9-б.*) кітабында “йэрүнгкэй амитан-у үйнлэ-ийн ачи үрэ-бэр” (“жалпы жан-жануардың жазымымен”) деп буддалық сарында айтылған. Осы екеуін салғастырып, Ш. Гаадамба: қ. м. “Алтын тобчида” — “жайа” (тағдыр) деген сөздің қолданылуы оның “Құпия шежіренің” дәстүрінен алыстай қоймағанын көрсетеді деген тұжырым жасаған (*Гаадамба Ш. Дээр хөх тэнгэрээс заяат төрсөн гэдэг үгийн учир. ЦУА-ийн эмхэтгэл, 1964. 88—89-бб.*)

²⁵ Tengri köbegün paḡan, saḡan — тәңірдің ұлы, күн, ай. Буддизмнің аңыздарында күнді — тәңірдің ұлы, айды — тәңірдің қызы етіп суреттейді.

²⁵ Saḡar-un toṣun — Жердің майы.

Содан кейін қызғылт түсті, дәмі балдай (2-а.) “Жердің майы”²⁶ деп аталатын дән пайда болып, сол дәнді жеп, ол да бұрынғы дәндей²⁷ жоқ болып кетті. Содан кейін “Ақылдың ойы”²⁸ деген дән пайда болып, ол да құрып кетеді. Содан кейін “Егілмеген салу”²⁹ деп аталатын тұтырқан³⁰ пайда болып, [адамдар] соны жей бастайды. Ол дән ылғалды, салқын текті болғандықтан дене ылғалы сыртқа шығатын саңылаулар мен аталық, аналық мүше пайда бола бастайды да, адамдар бір-біріне құмарланып, содан ерлі-зайыпты болу салты қалыптасады. Тіршілік иелерінің бір-бірінен сол тұтырқанды күшпен тартып алуына байланысты, ол да құрып кетеді.

Содан кейін бидай өсіретін тәсіл пайда болған кезде, адамдар бір-бірінің өнімін тартып алып, әлімжеттік жасай бастайды. Осы кезде адамдар татулық бітімге келіп, түсі жылы, пейілі кең біреуді нойан етуге келіседі. Сол нойан өзінің билігінде шындық пен жалғанды ажырата білді. Барлық адам оның даңқын көтеріп, құрметтеді. Үндінің тұңғыш Мақа Самади қағаны деген атпен оның даңқы кеңге тарады. Осылайша хандардың арғы тегі пайда болды.

Бұл қағанның ұлы Үжескүлең Герелті қаған³¹, оның ұлы Бұйант қаған³², оның ұлы Теткін Асырағчы Құтұқтұ қаған³³ еді. Оның ұлы Немей Көкү дейтін, төрт құрлықты билеген, Алтын күпшекті

²⁶ Gaĵar-un tosun – Жердің майы.

²⁷ Uridu iyosuĵar – “бұрынғы” деп түспалдаған бұл дәнді Чаған шешеннің жазбасында: “Самад-ийн идеген анұ” – “Самадидің тағамындай” деп жазған (Чаған шешен. Е. т. 171-б.).

²⁸ Uqayap-u oi – ақыл орманы деп жазылған. Бұл қазақ тілінде “Ақыл-ой” деген ұғымды білдіреді.

²⁹ Salu – санскр. күріштің бір түрінің атауы. Буддизмнің аңыздарына байланысты қасиетті атауға айналған. Қазақ аңызындағы “күріш – пайғамбардың тісінің сынығы, содан пайда болған” дейтіні сияқты.

³⁰ Tutarga – түпнұсқада осылайша “тұтарға” деп жазылған. Махмұт Қашқаридің сөздігінде “тұтырқаны” “күріш” деп түсіндірген (Қашқари М. ТС. 1-т. 576-б.).

³¹ Ūjeskūleng Gerel-tu qayap – “Әсемдік шуағы”

³² Buyantu qayap (т. а.) – “Рақымды қаған” деген мағынада.

³³ Tedkun asaragūĵi qutuĵ-tu qayap (т. а.) – “күзетуші құтқарушы тамаша қаған” деген мағынаны білдіреді.

қаған³⁴, оның ұлы Үжескүлең³⁵, үш құрлықты билеген, Күміс күпшекті қаған, оның ұлы Маши Үжескүлең³⁶, екі құрлықты билеген, Мыс күпшекті қаған, оның ұлы Сайын Үжескүлең³⁷ бір құрлықты билеуші, Темір күпшекті қаған, оның ұлы Төгіс Үжескүлең³⁸ қаған болды. Олар “бес чакраварди қаған”³⁹ атанып, даңқтары артты. Төгіс Үжескүлең қағанның ұлы Тәлбікчі қаған⁴⁰, оның ұлы Тәлбін Бәрікчі қаған⁴¹, оның ұлы Шегүни қаған⁴², оның ұлы Күчі қаған⁴³, оның ұлы Иеке Күчі-қаған⁴⁴, оның ұлы Сайын Үжегчи-қаған⁴⁵ болды.

Мақа Самадидің алтын ұрпағынан Гирги қаған⁴⁶ тараған. Оның ұлы Сайын Төрілті қаған⁴⁷. Сол қағаннан біртіндеп бөлініп шыққан қағандардың ең соңы Арслан Ұқұчиты қаған⁴⁸ еді.

³⁴Altan kürdetü qaγan – Алтын Күртелі қаған. “Күрд ету” – қазіргі моңғол тілінде “Хүрд”. Сөздікте намаз күпшегі, дұға күпшегі деп аударған. Бұл жерде дұға күпшегі болса керек (Базылхан Б. Монгол Казах толь. 643-б. Бұдан әріде Базылхан Б. МКТ деп қысқартамыз).

³⁵Üjesköleng – “Әсем” деген мағына береді.

³⁶Maši üjesköleng – “Ерекше әсем” деген мағыналы атау.

³⁷Sayin üjesköleng – қазақша мағынасы “әсем, көрікті”.

³⁸Tegüs üjesköleng – “Тегіс әсем” деген мағынаны білдіреді.

³⁹Śakravartī qaγan – санскр. Жалпы үнділердің билеушісі деген мағына беретін діни титул.

⁴⁰Talbiüçi qaγan – жұбататын, жұбандыратын, тыныштандыратын, басатын қаған деген мағына береді.

⁴¹Talbin bariüçi qaγan – “Тыныштықты ұстайтын қаған”. Ковалевский сөздігінде (1638a): “спокойный, кроткий”.

⁴²Šegüni qaγan – бұл атау “šigu-” деген түбірден шығуы мүмкін. Ол “қарау, шешу, соттау” деген мағынада болады, немесе “Дауды шешуші қаған” деген мағынада айтылуы мүмкін.

⁴³Küši qaγan – санскр. тіліндегі kusa “қасиетті” деген сөзбен ұқсас; gusi қытайдан кірген сөз, мағынасы “мемлекеттік қайраткер”.

⁴⁴Ieke küši qaγan – “Ұлы, қасиетті қаған”.

⁴⁵Sayin üjegçi qaγan – “Көзі қырағы қаған”.

⁴⁶Girgi qaγan – моңғол ғалымдары бұны жеке адам аты деп білсе, батыс ғалымдары (Ч. Бауден) қосалқы атақ деп түсіндіреді. Моңғолдың ежелгі ауыз әдебиетінде жеке адам ретінде аталады.

⁴⁷Sayin tögültü qaγan – “Жақсы тектен тараған қаған”.

⁴⁸Arslan uüçitu qaγan – бұл атауды орыс тіліне “хаган с львиной челюстью” (“арыстан жақты қаған”) деп аударған. Біз бұл атауды “Арслан тау Қағаны” деп аудардық, “ухучиту” сөзі “челюсть” не моңғол тіліндегі “шана” емес, көне түрік тіліндегі тау атауының (“ухутағ”) өзгеріп жазылған түрі болар деп топшыладық.

Оның ұлдары Аригүн Идегеті қаған⁴⁹, Чаган Идегеті қаған⁵⁰, Таңсық Идегеті қаған⁵¹, Арашан Идегеті қаған⁵² деп аталған осы төртеуі еді. Аригүн Идегеті қағанның ұлдары Бұрқан бақшы⁵³, Үжескүлең Ненди⁵⁴ екеуі еді. Чаган Идегеті қағанның ұлдары Насына Төгілдір (3-а) Иалғұғчы⁵⁵ мен Төгіс Сайын⁵⁶ екеуі еді. Таңсық Идегеті қағанның ұлдары Насына Төгілдір Иеке мен Үл Доройтогчу⁵⁷ екеуі еді. Арашан Идегеті қағанның ұлдары Дивадад, Ананда екеуі еді. Шикемүннің⁵⁸ ұлы Рахули еді. Рахули тойн⁵⁹ болғандықтан Аригүн Идегеті қағанның ұрпағы үзілген деседі. Көптеген шежірелерде үзілмеген деп дәріптейді.

Бұрқан нирвана⁶⁰ болғаннан кейін мыңнан астам жыл өткеннен соң Мақа Самади ханның алтын ұрпағы шығыстың қарлы өлкесінде⁶¹ қайта туылғаны туралы былай дейді: Үндінің Мегден

⁴⁹ Arigun Ydegetu qaγan – “Адал тағамды қаған”.

⁵⁰ Šagan Ydegetu qaγan – “Ақ тағамды қаған”.

⁵¹ Tansag Ydegetu qaγan – “Таңсық тағамды қаған”.

⁵² Rašan Ydege -tu qaγan – “Арасан тағамды қаған”.

⁵³ Burhan baγši, “Бұрқан ұстаз” – Будданы (Siddhodana) моңғол тілінде осылай атайды.

⁵⁴ Üjesküleң Nendi – “Әсем Ненди”.

⁵⁵ Asuna Tögöldör ilayučı – қате жазылған, дұрысы Насына Төгілдір. “Ғұмырды жеңуші қаған”.

⁵⁶ Tegıs Sayın – “Төгіс жақсы”.

⁵⁷ Ülü Doroyitayučı – “Мұқалмас”.

⁵⁸ Šigemüni – XVI–XVII ғасырдағы моңғол жазбаларында “sačalal ügei čidayči erketü” – “теңдессіз күдірет иесі” деп аударған. (Хэл зохиол судлал цуврал УБ, 1969, VII боть, 5-р дэвтэр, 99, 102-66.). Бұл атауға Н. П. Шастина: “Сақиа тайпасынан шыққан данышпан” есімді Сақиа мунудың моңғол үлгісі” деген түсіндірме берген (“Золотое сказание”. С. 302.). “Бұрқан Шагжмүни” немесе “пагап-и садупа” – “күннің туысы” деп көрсеткен атаулары да кезігеді (Монгол данжуур. Т. 213. 2v–473 p).

⁵⁹ Тоуп – “Тірлік қызығынан бас тартқан діндар” ерлі-зайыптылық қатынастан бас тартқандар.

⁶⁰ Nirvana – санскр. діни атау. тиб. “thar pa”, моң. “tollilaqui” – “жөнеу” деп атайды. Будда ілімі бойынша адам баласы өз бойындағы нәпсі мен құмарын тыйып мәңгілік бейнеге айналып, бақиға жөнеу, ғарыштық байлауды үзіп, ақиқаттың шегіне жету деген ұғым береді (Дулам С. МДЗД. 1989. 141-б.).

⁶¹ Sasut, oγon – қарлы өлке, моң. “цастын орон”. Тибет жеріндегі қарлы өлкелерді моңғолдар осылай атайды.

Күшеле қағанының ұлы Сарба қағанның бес ұлының кенжесі туадан қарсақ жүнді, қол-аяғы жалпақ, көзі астынан үстіне қарай жұмылатын болған екен. Мұны әуелгі тумасына тартпаған⁶² деп, мыс кебежеге салып, Ганга дариясына ағызып жібереді⁶³. Балба⁶⁴ мен Тибет екеуінің арасында⁶⁵ Тибеттің бір қариясы, дария жағасынан кебежені тауып алып, ашып көрсе, [шінде] келбетті ұл жатыр екен. Он алты жасқа толғаннан кейін, Қарлы Самбо⁶⁶ тауын, төрт жат өлкені⁶⁷ тауып алып⁶⁸, сонда мекен еткелі келе жатқанда, Тибет адамы кез болып: “Қайдан келе жатқан адамсың?” — деп сұрайды. [Бала] жоғарыға нұсқайды.

(3-б) [Әлгі адам] “Бұл бала тәңірден бұйырған екен⁶⁹, біздің Тибет ұлысы қағансыз еді!” — деп, баланы мойнына мінгізіп алып келеді. Тибеттің ең әуелгі Күжүн Сандалиту қағаны⁷⁰ сол еді. Оның ұлы Күмүн Сандалиту қаған⁷¹, оның ұлы Қиа Жарбу

⁶² Буддизмнің наным бойынша өлген адам бұл дүниедегі жасаған жақсылық, жамандық әрекеттеріне қатысты әр түрлі бейнеде қайта туылады. Күнәсі көптер құрт-құмырсқа болып та туылады... (Зохист аялгуу. УБ., 1990. 5-б.).

⁶³ Ганга дариясына өлген адамның сүйегінің күлін ағызу, сиынған киелі бұйымдарын тастау діни ырымы буддалықтарда әлі күнге дейін жалғасып келеді.

⁶⁴ Balba – Непал елін моңғолдар осылай атайды.

⁶⁵ Jabšagai – жапсарында.

⁶⁶ časutu Sambo – Қазіргі Батыс Тибеттің Кайласа өлкесіндегі буддистер кие тұтатын таудың атауы.

⁶⁷ Төрт жат өлке, т. н-ың кейбір тұсында “төрт түсті ұлыс” деп атап, оны “ақ моңғол”, “сары моңғол”, “қызыл моңғол”, “қара моңғол” деп бөліп, олардың мекен ететін жер аумағын көрсетеді. Тағы бірде төрт құрлыққа байланыстырады. Негізінен Будда дінінің жазбаларынан пайда болған атау болса керек. М. Қашқари сөздігінде жалпылай “шыңлықтар” деп атаған.

⁶⁸ Оуаџи – т. н-да осылай жазылған. Ц. Шагдар “олж” — “тауып алып” деп түсіндірме берген. (Қ. м. АТ. 9-б.)

⁶⁹ Ene keiken tngri-deče jaуауату бууи – мына кішкене тәңіріден жаратылған екен. Бұл жердегі “кеукен” сөзі қазіргі моңғол тілінде қолданылмайды. Ойраттарда “кічкен” — “кішкентай”, “күйкен” — “қыз” деген сөздер бар. Ц. Шагдар бұл сөзді “хөвгүүн” — “ұл” деп аударған.

⁷⁰ Kūjūgūn sandali-tu qayan – “Мойын тақты қаған”, мойнына мінгізіп алып келгені үшін солай атаса керек.

⁷¹ Kūmūn sandali-tu qayan – “Кісі тақты қаған”.